

ИДЕОГРАФСКИЯТ ПРИНЦИП В ЛЕКСИКОГРАФСКАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ДИАЛЕКТНАТА ЛЕКСИКА

Василка РАДЕВА

Софийски университет «Св. Климент Охридски»

(София, България)

<https://orcid.org/0000-0002-4153-9999>

v.radeva@ranguelov.net

Прилагането на идеографския принцип е представено въз основа на издадените два тома на «Идеографски диалектен речник на българския език», чиято цел е да се покаже от друг аспект българското словно богатство в неговото диалектно многообразие. Разгледана е структурата на речниковите статии, в които диалектните лексикални единици са включени според семантично съответстващите им книжовни названия. Обединени от общата си понятийна отнесеност, те разкриват връзки и отношения, съществени за лексикалната система на диалектите.

Ключови думи: ареална лингвистика, идеографски принцип, метаформа, номинационен мотив, речникова статия, хетеронимия

ИДЕОГРАФСКИЙ ПРИНЦИП В ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДИАЛЕКТНОЙ ЛЕКСИКИ

Василка РАДЕВА

Софийский университет «Св. Климент Охридски»

(София, Болгария)

На основе вышедших из печати двух томов «Идеографического диалектного словаря болгарского языка» в работе показано применение идеографического принципа, целью которого является представление с данной точки зрения болгарского лексического богатства в его диалектном многообразии. Рассмотрена структура словарных статей, в которых диалектные лексические единицы включены в систему семантически соответствующих им лексем литературного языка. Они объединены своей общей понятийной основой и раскрывают связи и отношения, существенные для лексической системы диалектов.

Ключевые слова: ареальная лингвистика, идеографический принцип, метаформа, номинационный мотив, словарная статья, гетеронимия

THE IDEOGRAPHIC PRINCIPLE IN THE LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF DIALECT VOCABULARY

Vasilka RADEVA

(Sofia, Bulgaria)

The application of the ideographic principle is demonstrated on the basis of two published volumes of *An Ideographic Dialectal Dictionary of the Bulgarian Language*. It aims at representing, from another aspect, the Bulgarian lexical wealth in its dialectal variety. An analysis

is offered of the structure of the dictionary entries, in which the dialectal lexical units are included in relation to the literary lexemes corresponding to them semantically. United by their common conceptual reference, they reveal connections and relationships which are central to the lexical system of the dialects.

Keywords: areal linguistics, ideographic principle, metaform, nomination motive, dictionary entry, heteronymy

1. Идеята за идеографски диалектен речник на българския език възниква към средата на миналия век, когато българските говори са обект на сериозно проучване. Организирана е широка изследователска дейност, свързана със събиране на материали за «Българския диалектен атлас». Същевременно в Института за български език на БАН и в Катедрата по български език във Филологическия факултет на Софийския университет се събира и картотекира лексикален материал от българските диалекти, тъй като се предвижда издаването на диалектни речници. През този период между Института за български език и Филологическия факултет съществува тясно сътрудничество, като най-изявените университетски професори ръководят секции в Института. Сред тях със солидната си подготовка и неизчерпаема енергия се откроява проф. Стойко Стойков, който не само е декан на Филологическия факултет (1962–1964), но и дългогодишен ръководител на Секцията по българска диалектология в Института (Динеков, Младенов 1993: 175). В Катедрата по български език чете лекции по фонетика, лексикология и българска диалектология. Името му остава завинаги свързано с изработването на «Българския диалектен атлас» (БДА), чийто първи том е издаден през 1964 г., както и с организирането и подготовката на Общославянския лингвистичен атлас.

Към средата на миналия век в Катедрата по български език вече се работи за създаване на картотека въз основа на събраната диалектна лексика, като Ст. Стойков привлича студенти в кръжок по диалектология и организира работна група, която под негово ръководство ексцерпира диалектни думи от публикувани изследвания. С подготвения от него «Кратък осведомителен въпросник за проучване на българските говори» (1954) събират диалектни думи не само студенти, но и учители, както и други образовани лица. Обикновено материалите са от родния диалект, чиито особености се определят чрез сравняване с книжовния език. През 1971 г. Ст. Стойков издава «Упътване за проучване лексиката на местен говор» в съавторство с Максим Сл. Младенов. Лексикалните материали, картотекирани в Института за български език и в Катедрата по български език не се дублират, тъй като събирането им е насочено към различни източници. Например в Катедрата по български език не се ексцерпират примери от народното творчество, а вниманието е насочено главно към дипломните и курсовите работи на студентите. В Катедрата по български език са запазени около 250 дипломни работи по диалектология, ръководени от Ст. Стойков и по-късно от Тодор Бояджиев. Възлагани и подготвени са дипломни работи и в Катедрата по общо езикознание, материалите от които също са включени в картотеката за диалектен речник. Много интересни данни са извлечени от запазените в ръкопис дипломни работи, ръководени от

проф. Стоян Романски. Диалектната лексика, представена в дипломните работи, е събирана лично от носителите на съответните говори. Обмисля се идеята за изготвяне на *пълни* диалектни речници, тъй като голяма част от съществуващите диференцирано представят *редки* и *особени* диалектни думи.

Като лексиколог и лексикограф, съавтор на тритомния «Речник на съвременния български книжовен език» (1955–1959) и на изданията през 1955 г. еднотомен «Български тълковен речник», Ст. Стойков организира и ръководи събирането и картотекирането на диалектни думи в двете езиковедски звена с убеждението, че не е целесъобразно да се подготвят два *тълковни* речника на българските говори. Необходимо е двата лексикографски справочника да представят диалектната лексика чрез различен научен подход, за да се разкрие нейният системен характер и да се експлицира отношението ѝ към книжовния български език. При това трябва да се вземе под внимание характерът на диалектната дума, изяснен не само с оглед на близостта и различаването ѝ от книжовните лексикални единици, но и въз основа на географското ѝ разпределение. По това време вече е издаден първият том на «*Българския* диалектен атлас» (БДА. Т. I. Югоизточна България, 1964), под прякото ръководство на Ст. Стойков. В процеса на събиране и подреждане на диалектната лексика са поражда и доразвива идеята да бъде представено систематизирано словното богатство на българските диалекти в отношението им към книжовния език. Стремешт е да се обхване цялата българска езикова територия, като се включат данни и от диалектите на българската диаспора.

2. Още при картотекирането на диалектната лексика се осмисля намерението да се изработи оригинален диалектен речник, изграден върху *идеографския принцип*, чието прилагане вече е обект на изясняване и уточняване в славянската лексикология и лексикография. Изследването на диалектната лексика като система насочва вниманието не само към семантиката на диалектната дума в сравнение с книжовната, но и към връзките и отношенията, чрез които се обособяват, диференцират или обединяват диалектните названия, т. е. търси се системността в диалектната лексика. В публикувания през 1969 г. Проект за «Идеографски речник на българския език» (Стойков, Младенов 1969) вече е отразена осмислената концепция въз основа на събрания и картотекиран материал, на който се опира Ст. Стойков в съавторатво с Максим Сл. Младенов. Подчинен на целта да разкрие прегледно и систематизирано диалектния ладшафт в областта на лексиката, замисленият «Идеографски диалектен речник на българския език» (ИДРБЕ) по своята концепция и структура се различава съществено от диалектните диференциални речници, които включват и тълкуват диалектни думи, неприсъщи по звучене и значение на книжовната лексика. Събраният и картотекиран материал още преди публикуване на *Проекта* дава възможност не само да се изготвят пробни речникови статии, но и да се определят целта и структурата на ИДРБЕ. Голямото разнообразие на диалектната лексика и възможността за обособеното ѝ представяне с оглед на семантичната отнесеност към книжовните лексикални единици утвърждават целесъобразността от прилагането на идеографския принцип (Радева 2016: 64–66).

Идеята за ИДРБЕ се заражда около 60-те години на миналия ХХ в., когато в езиковедската наука вече е известен и се прилага ономасиологичният подход, според който съдържателната страна на думите се изследва от гледна точка на понятийната им отнесеност. Разпространението на думите с техните значения и вътрешносистемни връзки се изяснява чрез съотнесеността им с извънезиковите факти и реалии. Ономасиологичният подход се допълва от семасиологичния, като прилагането им се опира на разграничаването на денотацията и сигнификацията.

Разнообразието и съчетаването на различни подходи към лексикографското интерпретиране на думата илюстрират постиженията на лингвистиката, вкл. на лексикологията, както и възможността за тяхното приложение. Възникването на ономасиологичния подход, който има голямо значение не само при изследване процесите на номинацията, но и на деривацията, се свързва с изследване на романските названия на частите на тялото (Zauner 1902). Той представлява теоретична основа и на идеографския принцип, при който изходно е понятието (идеята), а средствата за неговото езиково изразяване са предмет на изследване.

Мястото на ономасиологията при прилагане на идеографския принцип за изучаване на системността в лексиката, както и в лексикографската практика, има своя специфика, свидетелство за която са съществуващите лексикографски справочници, определяни като идеографски. Интересна е констатацията на Байи, на която обръща внимание Ю.Н. Караулов: «Ако се допусне, че по-частните понятия може да се включат в по-общи по характер понятия, а те на свой ред в още по-общи..., то следва също да се признае, макар и теоретично, че така може да се построи класификация на речевите факти... Речниците, използващи този принцип на класификация (частично или напълно), се наричат *идеологически речници*» (Байи 1961: 151)¹.

Идеята за оригинален диалектен речник, в които обединените по своята семантика диалектни думи всъщност се обособяват чрез своята понятийна съотнесеност, се родее с научно обосновавания и приложен от Фр. Дорнзайф ономасиологичен принцип във връзка с лексиколожките изследвания и с изучаване на номинационната функция на думата. В предговора към първото издание на труда «Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen» (1933) Фр. Дорнзайф обръща внимание, че ще излиза не от отделните думи с техните значения, а от вещите (Sachen), от понятията, и за тях ще се търсят възможностите за означаване, за словесно покритие на мислите (Dornseiff 1970: 5). Изследването е изградено върху един «регистър на света на вещите и връзките», въз основа на който са подредени думите с еднакво или близко значение. При използване на речника авторът трябва да се ориентира по съответния понятийен кръг, тъй като думите са представени според понятийната им отнесеност. Авторът обръща внимание, че «безопасно» може да използва речника само този, който владее немски език, а за значението на думите трябва да се прави справка в «познатите речници, в които думите са подредени по азбучен

¹ Цит. от (Караулов 1976: 20).

ред». Така се подчертава връзката между тълковните и идеографските речници, резултат на различен подход при лексикографската интерпретация на лексикалните единици, като се обосновава необходимостта от «понятийното обособяване» чрез прилагане на идеографския принцип и «азбучното подреждане» на думите с оглед на използването на речниците.

Идеографският принцип имплицитно отразява връзката между лексиколожките и лексикографските изследвания. Отнесеността на обособените думи към понятието, за чиято номинация съществува книжовно название, има отношение и към т. нар. *семантично поле*, но се различава от него. В речниците от идеографски тип се отразява идеята за «полевата структура» на лексико-семантичната система, т. е. лексиката се разглежда като структурирана система, като цялостен, но динамичен континуум. Отношението на идеографския принцип към теорията за *семантичното поле* предполага избор и обособяване на полета, в чиито обсег се разкриват семантичните отношения и връзки на включената лексика. Определянето на семантичните полета, които изграждат структурата на речника, допуска известна вариативност и произволност. Например в изследването на Р. Халиг и В. фон Вартбург са обособени три основни раздела — ‘вселена’, ‘човек’ и ‘човек и вселена’ (Hallig, Wartburg 1963), а Ю.Н. Караулов взема под внимание същото изследване, но в раздела ‘Вселена’ определя семантични полета ‘небе и небесни тела’, ‘земя’, ‘растителен свят’ и ‘животински свят’ (Караулов 1976: 36).

Прилагането на идеографския принцип при изучаване на системността в лексиката и в лексикографската практика има своя специфика, свидетелство за която са тематично обособените лексикографски справочници — асоциативни, философски и др. Интерес представлява изданието през 1984 г. «Комплексен учебен речник» с приложения идеографски принцип, подчинен на целта да се представи «лексикалното ядро на руския литературен език, систематизирано чрез разкриване на системните връзки на всяка лексико-семантична единица, която принадлежи към това ядро» (Морковкин 1984).

Като съществена особеност на тези речници Ю.Н. Караулов специално подчертава, че «сам идеографският принцип в славянската лексикография не се явява самоцел, а се използва в качеството на спомагателен прием за разрешаване на други задачи — диалектоложки, исторически и др.» (Караулов 1976: 9). При това като пример посочва разглеждания ИДРБЕ, като се позовава на *Проекта*, публикуван през 1969 г. (Стойков, Младенов 1969).

3. В концепцията за ИДРБЕ са отразени постиженията в областта на лексикологията и лексикографията около средата на миналия XX век, вкл. същността на идеографския принцип и неговото приложение. Изработените пробни статии, включени в публикувания *Проект* (ИДРБЕ 2012: 7–14), показват голямото разнообразие в областта на диалектната лексика, чието понятийно обособяване подкрепя целесъобразността на приложения идеографски принцип. Приемането на ономасиологичния подход позволява да се използва кратка тълкувателна дефиниция на книжовните названия за изградените понятия, която обединява употребяваните диалектни названия.

Идеята е да бъде представено в систематизиран вид лексикалното богатство на българските говори в неговото отношение към книжовната лексикална система. На тази идея е подчинена «двустранната ориентация» при интерпретиране на лексикалните единици: идеографският принцип изисква съобразяване с понятийната отнесеност на думите, а словникът разкрива отношението *диалектно/книжовно*. Съобразен със своя обект на изследване, ИДРБЕ взема под внимание характера на диалектната дума, която се характеризира с ограничен ареал на разпространение. Това определя както характера на словника му, така и структурата на речниковите статии. В тълкувателната дефиниция на книжовните думи (метаформи), оформили словника, е експлицирано значението, което обединява включените диалектни названия. Азбучният ред на заглавните думи, както и на включените в речниковата статия хетероними, прави речника удобен за използване.

В спецификата на приложения идеографски принцип при лексикографската интерпретация на диалектната лексика се отразява същността на диалектната дума, определена според лингвистични критерии. Взема се под внимание мястото ѝ в системата на езика, като се разграничават функциите и разпространението на думата и на нейния денотат (реалия, предмет), т. е. прави се разлика между «думи» и «вещи».

3.1. За да се представи диалектната лексика чрез понятийната отнесеност на отделните думи, те се обединяват от книжовните названия на съответните понятия. Подредени по азбучен ред, който според лексикографската традиция осигурява възможност за удобно използване на речника, книжовните названия са използвани като *метаформи*, които изграждат *словника* на речника. Преди пристъпване към речниковите статии, включени в първия том, бе необходимо да се изработи *цялостният словник*, който включва книжовните лексикални единици, за които се употребяват семантично съответстващи диалектни названия. Тяхното уточняване и включване в словника като заглавни думи предполагат осведоменост за употребата и разпространението на диалектната лексика и изискват наличие на цялостна *картотека*, в която диалектните названия са подредени не по азбучен ред, а според понятийната им отнесеност към съответните заглавни думи, т. е. според лексикалното им значение. Това дава възможност за обединяване на хетеронимите, чиято семантика ги отнася към една книжовна дума, и за включване на полисемантичните думи в повече речникови статии с оглед на отделните им значения.

Тъй като целта на Речника е да представи цялото лексикално многообразие на българските диалекти, започналото преди повече от половин век събиране, допълване и картотекиране на нови материали продължава чрез включването на лексика от по-нови диалектоложки изследвания.

Чрез словника са изведени изградените понятия за предмети, признаци и отношения, за които има създадени книжовни названия. Около тях са систематизирани и представени в азбучен ред всички регистрирани диалектни названия и техните варианти с посочване на териториалното им разпределение. Това дава възможност за изграждане на цялостна картина на словното богатство на българския език, както и за номинационните мотиви, избрани при създаване на диалектните названия.

3.2. В изграждането на *речниковата статия* се съчетават методите на диалектната лексикография и лингвистичната география. Определянето на словника чрез включване на книжовните названия за изградените понятия, чиито диалектни съответствия оформят речниковите статии, отразява не само отношението между диалектите и книжовния език. То се опира на схващането за същността на диалектната лексика, която не изгражда цялостната лексикална система на отделните говори, а функционира чрез отношението си с книжовната. Лексикалната система на всеки диалект представлява единство между диалектни и книжовни думи, между които съществуват сложни връзки и отношения. В основата си тези връзки са обусловени от отношението към предметите и явленията, отразени в езика чрез изградените понятия и създадените за тях наименования. Чрез оформянето на речниковите статии въз основа на словника, изграден от съответните книжовни названия, имплицитно се разкрива същността на диалектната дума. Основен критерий при нейното характеризиране е *лингвистичният*, който взема под внимание нейната номинационна функция и мястото ѝ в лексикалната система на езика. Като единица на определен диалект, тя се отличава с ограничено географско разпространение и не принадлежи към книжовната лексика, което се отразява на нейната употреба и стилистична маркираност.

След всяка дума е посочено географското ѝ разпределение, конкретизирано чрез отбелязване имената на отделните селища, когато са едно или две, на околните, когато селищата са повече, или според по-обобщени ареали².

Отбелязва се географското разпространение и на заглавната дума (метаформа), както и на нейните варианти. По този начин се разкрива съществена особеност в съотношението между географското разпространение и противопоставянето *книжовно/диалектно* при отделните лексикални единици. Първо, при изграждане на книжовния език в лексикалната му система не се включват всички думи, чийто ареал на разпространение заема цялата езикова територия. Второ, не всички лексикални единици, приети в книжовния език, са разпространени по цялата езикова територия.

Когато приетата в книжовния език дума е позната на носителите на даден диалект, но нейната употреба е ограничена от друго широко разпространено наддиалектно название, съжителството между тях създава стилистично диференцирани синонимни отношения, срв. *з'ахар* и *шек'ер*, *зн'аме* и *байр'ак*, *з'еле* и *л'ахна*. Две названия със съвпадащи или пресичащи се ареали също изграждат отношение на синонимия: *лав'ица* и *пол'ица*, *л'екар* и *д'октор*, *лук* и *кром'ид*, *магдан'оз* и *меруд'ия* и др.

3.3. *Структурата* на речниковите статии, подчинена на целта на ИДРБЕ, е съобразена с характера на диалектите, които се отличават с особености на лекси-

² В определянето на географската характеристика съществува известна непоследователност при посочване принадлежността на едно и също селище към дадена околия или промяната на името му поради непрекъснатите промени в административното деление: смяна на съществуващи и/или връщане на предишни имена, обявяване на села за градове, вкл. околийски, включване на едно село в различни околии и пр. Посочването на селището обаче е съобразено с названието, означено във времето на събиране и записване на диалектния материал.

калната си система, а определянето на диалектните думи се основава на принципа на *диференциацията*. Като се сравняват с книжовната лексика, всички употребявани в диалектите названия, които се характеризират с различаваща се от книжовния език форма и/или значение, се определят като диалектни (Радева 2015). Обединени от понятийната си отнесеност, те изграждат ядрото на речниковата статия, а между тях се оформя отношение на хетеронимия. В ИДРБЕ те са подредени по азбучен ред, като след всяка от тях са включени еднаквокоренните им фонетични, морфологични и словообразователни варианти, също подредени по азбучен ред. Например речниковата статия за ‘варено тесто от царевично брашно’ е оформена с метаформа *качамак* и фонетичен вариант *качем’ак*. Следват диалектните названия *бак’ърданик*; *богод’арник*; *бръкад’ан*, *бръкад’анец*, *бъркад’анец*, *бърканик*; *б’учки*; *варен’ик*; *вл’ашеник*, *вл’ашник*; *д’ивек*, *д’ивеник*; *мал’ай*, *мал’айник*; *мамал’ига*, *мамал’юга*; *мачк’ак*; *мис’иреник*, *мис’ирница*; *мор’узник*, *мор’узница*; *поп’арник*; *просен’ик*, *пр’осник*; *прос’укник* и др. Обединяването им в обща речникова статия позволява да се разкрие изборът на мотивационен мотив при производните хетероними, който в случая показва връзка с ‘названието на царицата’: *вл’ашник*, *мис’иреник*, *мор’узник*, *просен’ик* или с ‘начина на приготвяне’: *бъркад’ан*, *бърканик*, *варен’ик*, *мачк’ак*, *поп’арник*.

Когато книжовното название, прието като метаформа, означава реалия (предмет), за чиято номинация се употребяват повече хетероними с различен ареал на разпространение, те се включват в речниковата статия заедно със своите варианти. Например речниковата статия с метаформа *картоф* включва множество диалектни думи с фонетични варианти и различно географско разпределение: *бараб’ой*, *барамб’ой*, *барб’ой*, *бръмб’ой*, *бранб’ой*, *бръмб’оль*, *барб’ойка*; *б’об*; *гулия*; *див’ак*, *див’акъ*; *к’алчуво*; *к’амбус*; *к’омба*, *к’омбал*, *к’омбарь*; *к’омпар*, *к’омпир*, *комп’ир*, *к’омпил*, *кр’омпил*; *к’остень*, *к’остян*; *мадж’арка*; *мадж’ун*; *м’анджа*; *п’ата*, *пат’ак*, *пат’ат*, *пат’ата*, *пат’е*, *пат’еро*, *п’атец*; *р’умпа*; *шънг’ал* и др.

В диалектите се употребяват обаче и широко разпространени думи за означаване на предмети, признаци и отношения, съществени за материалния и духовния живот на носителите на съответния диалект, за които липсват книжовни названия. Когато означават *видови понятия*, които може да се обединят към по-общо родово понятие с название в книжовния език, те се включват в неговата речниковата статия (Radewa 2015). В речниковата статия за номинация на ‘сечиво с широка плоскост и дълга дръжка, с което се копае, рине и загребва’, изразена с книжовна дума *лопата*, са обхванати видовите названия на подобни сечива, обособени според вида и предназначението им:

- Крива лопата, с която се рине и загребва: *греб’ачка*; *изрив’ачка*; *кир’ек*, *кърор’ек*, *кюр’ек*, *кюр’ък*, *кюр’як*, *кюр’еч*; *линт’ир*; *лопат’ар*; *рин’ачка*, *рин’ец*; *хвърг’ачка*, *хвърляч* и др.
- Права лопата, с която се копае и обръща почвата преди засаждането: *азм’ак*; *аш*, *аш’ов*, *ош’ов*; *бел*, *б’елавица*, *б’елкерек*; *варл’ец*, *фърл’ец*; *казм’а*; *коп’ач*, *коп’ачка*; *лезг’ар*, *люзг’ар*; *обръщ’ач*, *обърн’ачка*, *обърт’ач*; *р’алец*; *реголв’ачка*; *стреш’очка*.

В същата речникова статия са обхванати и други видови названия със значение 'голяма лопата от дъски', 'лопата за събиране на смет', 'малка лопатка за чистене на копраля' и др. Богати на видови названия са значенията, изразени в речниковите статии на *забр'адка*, *звѣн'ец*, 'извор, кот'ел, кош'ара, кр'уша, к'ърпа и др.

Диалектните названия без съответствия в книжовния език, които означават *части* на предмет, съоръжение и пр., се включват в речниковата статия към лексемата за номинация на съответния предмет (реалия). Например към названието *коса* за номинация на 'земеделско сечиво с дълга дръжка за рязане на трева' са включени думите, които назовават отделните ѝ части: 'дългата дървена дръжка' — *дрѣг*, *дрѣжка*, *дрѣж'але*, *дрѣж'але*, *дрѣж'алка*; *кос'ало*, *кос'ило*, *кос'ичник* и др.; 'малка дръжка, закрепена за косилото, която се хваща с дясната ръка' — *здр'ошка*, *дрѣж'алка*; *зак'овка*; *п'алец*, *п'алѣц*, *п'алче*, *папар'ец*, *п'арог*, *рог*; *р'ачка*, *р'ѣчка*, *рѣнч'улка*; *ф'атка* и др., 'желязна режеща част на косата' — *кос'а*, *кос'ило*, *кос'илка*; *рез*; *тир'ан* и др.; 'халка, чрез която се закрепва режещата част към дългата дръжка на косата' — *гр'ивна*, *гр'имня*; *кост'ек*, *кюст'ек*; *алк'ѣ*, *халк'а* и др., 'дървен клин, вмъкнат в халката на косата' — *заб'ойник*, *загл'авка*, *загл'авок*; *клин*, *закл'инка* и др. Отделни названия на части при важни за носителите на диалекта съоръжения, инструменти, оръдия на труда и пр. са влючени в речниковите статии с метаформа *каруца*, *кладенец*, *кола* и др.

Специално внимание е отделено на номинационните (терминологични) диалектизми, за които в книжовния език отсъстват номинационни единици за същото понятие. При лексикографската им интерпретация не може да се изведе метаформа въз основа на книжовна дума, около която да се изгради речникова статия. Като изразяват имплицитно отношението *диалектно/книжовно* чрез релацията *наличие/отсъствие*, те до голяма степен оформят спецификата на диалектната лексика, тъй като се отличават с особености във формата и съдържанието си. Номинационните диалектизми, които нямат съответстващи книжовни названия, но са разпространени в повече диалекти, се оформят в самостоятелна речникова статия, а значението им се тълкува описателно, напр.: *зайр'е* 'овършана зърнена храна, предвидена за храна на добитъка', *крѣг* 'закръглена широка дъска с дръжка за месене на хляб и за мятането му в пещ или фурна', *маг'ан* 'уред за отделяне семето на памук', *мел'ица* 'дървено приспособление (уред) за отделяне на влакната на коноп или лен', *мер'а* 'свободна общинска земя извън населено място' и др. Като заглавна дума се приема по-разпространеното название, за което има хетероними и в други говори. Те разкриват лексикалното богатство на българските говори, в което е отразена сложната връзка между извънезиковата реалност и отразяването ѝ в езика. Чрез семантиката на номинационните диалектизми се експлицират интересни особености, характерни за носителите на даден диалект.

В самостоятелни речникови статии се обособяват и лексикалните диалектизми, които обикновено се определят като *разговорни* или *народни*, тъй като означават реалии, свързани с традиционния бит, култура, стопанска дейност и пр. Например названието *минд'ер* за 'тясно дървено легло, което служи и за сядане' е прието за метаформа, в чиято речникова статия са включени диалектизмите *миндер'ик*;

менс`оф, менс`офа; отур`ак; п`ейка; под; сед`ер, сед`ир, сед`я; с`офа, сув`а; ченеш`ин; ян, `янче и др., въпреки че е оформена и речникова статия с метаформа *легло* със значение ‘мебел, предназначена за спане’.

В отделни случаи са оформени речникови статии, организирани около отглаголни съществителни със суфикс *-не*, когато включват диалектни думи, чиято словобразователна структура не е характерна за книжовния език, но мотивационно обикновено ги свързва с употребявани глаголи, напр. *̀изпрат, ̀изпраток, изпратник; прова̀да, провог`як, провод`як* със значение ‘изпращане’, също и *гир`ез; кашим`ер; кепезл`ик; пр`ича; рез`ил, резил`ик, резил`ък* и др. със значение ‘изпадане в неудобно положение’.

Речникови статии са оформени и около страдателни причастия като *изнежен, износен, изпуснат, изморен, изплашен, изцапан* и др., чиято семантика се възприема като качествена характеристика, но е мотивирана от основното значение на произвеждащ глагол. В тях са обхванати признакови думи, несвързани семантично с употребяван глагол, напр. *м`орен, умор`ен; гр`анул; измощ`ен; катал`ясал; кл`екав; л`емав; пупил`есан; постап`ат; тр`ошен, утр`ошен* и др. със значение ‘изморен’, а също и *изд`главен, изолу̀зен, изтрв`ан, разг`айден* със значение ‘невъзпитан’.

4.1. Обособените в една речникова статия названия, свързани с едно понятие, дават възможност да се открие мястото на приетите в книжовния език и запазени в някои диалекти думи с *общославянски* характер, на които в диалектите съответстват хетероними с широко разпространение и голяма вариативност. Наред с названието *колело*, прието в книжовния език и в други славянски езици главно с формата *коло* (*kolo*), стблг. *ĕlĕi, ĕlĕnĕ* (с разширена ес-основа), с голям ареал на разпространение е названието *търкало*. Семантичната връзка с глагола *търкалям* прави лесно възприемана вътрешната му форма, а изговорът на съчетанието *-търт-/-трът-* създава множество фонетични варианти: *тр`кало, тр`кал`о; тркал`о; търкал`о, търк`ало; търкол`о; таркал`о, тарк`ало; тракал`е; тракул`ак; теркел`ек, тракал`ек, търкал`ек; търкал`аш* и др. Общославянски названия, приети или неприети в книжовния език, са запазени в българските диалекти, като оформят редувания с други широко разпространени названия, с които разпределят или пресичат своите ареали: *аз* и *я, он* и *той, ног`а* и *крак, възгл`авница* и *пад`ушка, гръст* и *кон`оп, об`ор* и *хлев* и др. (Радева 2013: 124–132). Те функционират като синоними или хетероними, израз на противопоставянето *книжовно/диалектно*. Например широко разпространеното название *кџа*, прието в книжовния език, в своето предпочитане и употреба е ограничено от съществителното *̀ижа*, чийто ареал заема северозападните и пограничните западни говори. Названието *кџа* обаче с различни фонетични варианти като *к`ашчи, к`ашче, к`еџи, к`џици, вк`ашчи, к`џици, ук`ашчи* и др., със значение ‘кухня’ заема западните говори, говорите около ятовата граница, като се среща и в ареала на *̀ижа*. Разпространението и употребата в диалектите на общославянска лексика, разкрити чрез структурата на речниковите статии, са важно доказателство за сложните процеси на взаимовлияние, на взаимопроникване между генетично родствени и неродствени езици под влияние на общност в бита и културата на техните носители. Това дава възможност да се потвърди антиномната тенденция, израз на

«отношението между общественно-историческите условия на възникването и развоя на езиците, от една страна, и техните системни вътрешноструктурни закономерности, от друга страна» (Леков 1978: 17). Запазването и употребата на общославянска лексика в диалектите, където утвърждаването и разпространението ѝ не се регулират от специално санкциониране, вкл. езикова политика, са доказателство за нейната стабилност и устойчивост (Радева 2013: 132).

Като се развиват по свои вътрешни закони, диалектите отразяват съществени за живота на своите носители промени и особености чрез съхраняване и употреба на названия, неприсъщи на книжовния език. Словното им богатство включва лексикални пластове, израз на необходимостта от номинация на реални, дейности и отношения, съществени за техните носители. Интересни връзки и взаимоотношения разкриват диалектните названия за означаване на ‘помещение или оградено място за овце’. Наред с общобългарската лексема *кошара*, разпространена в цялата територия на българския език, се употребяват редица специализирани названия, сред които определен ареал очертава съществителното *по'ята*, което принадлежи към общославянската лексика, но е запазено само в диалектите със значение ‘кошара извън населено място’. Ареалът му обхваща северозападните и част от съседните им югозападни говори, като включва и морфологичните варианти *по'я* (Санданско, Софийско) и *по'ят*, м.р. (Разложко). Наред със заетата лексема *са'я* в диалектите са образувани названия, чийто мотивационен признак изразява ‘предназначение на мястото’: *засл'он*, *насл'он*, *посл'он*, *слон*, *сл'онище* и др. ‘Обособеността’ и ‘изграждането’ като признаци са взети под внимание при названията *ъгъл* и фонетичните варианти *аг'ол*, *аг'ъл*, *ег'ъл*, *йег'ъл*, *уэг'ъл*, *яг'ъл* (ИБълг, ИТрак, Род) и съответно *гражд*, *град'еж*, *огр'ажда* (Ловешко).

4.2. Речниковата статия с метаформа *кошара* илюстрира не само употребата на общославянска лексика в диалектите, но също и характерната за диалектите специализация и номинация на реални и дейности, значими за живота и бита на носителите на диалекта. Свързани с животновъдството като основен поминък, в диалектите се употребяват названия за видови понятия с номинационен мотив ‘предназначение’, ‘място на изграждане’, ‘време на използване’ и пр.:

- Зимна кошара извън населено място: *дайм'ъ*, *даям'а*; *къшл'а*, *къшл'е*, *къшл'о*, *къшл'ъ*, *къшл'ак*, *къшл'ачка*; *ят'ак* и др.
- Лятна кошата или заградено място извън селището за ношуване на овце: *авл'ия*; *егр'ек*, *игр'як*, *ягр'ек*, *ер'ек*, *йер'ек*; *заг'он*; *зам'ет*, *замет'арник*, *зам'етина*; *ограня*; *полог'ар*, *полг'ар*; *стр'ага*, *стр'ога*, *ст'ърга*; *трл'а*, *тръл'а*, *трл'о*, *тръл'о*, *трляк*, *тръл'як*, *търл'як*; *чалам'ар*, *чалм'ар*, *челм'ар*, *чолм'ар*, *чълм'ар*, *чалм'арник*.
- Лятна кошата за овце, чието мляко се събира и обработва: *бач'иа*, *бач'ия*, *бач'ило*; *до'ярник*; *к'отар*, *кот'ар*, *кот'ор*, *кот'ара*, *к'отора*; *чард'ак*, *черд'ак*.
- Открито сенчесто място, където овцете пладнуват в полето: *дрем'ило*, *дрям'ило*; *мер'ис*; *пладн'ило*, *пладн'ище*, *планн'ище*; *пулг'ар*, *пулугар*.
- Кошара за агнета: *будж'ак*; *к'отар*, *к'отара*, *к'отура*, *к'отарка*, *к'оторче*; *к'очак*, *к'очек*, *к'очур*; *кош'арка*; *ягнищ'арник*, *ягнищ'арняк*, *ягн'ярник* и др.

Включването на диалектните думи за номинация на «видови понятия» в речниковата статия на съответното «родово понятие», както и названията на «части» на предмети (реалии) към названието на «цялото», разкрива не само системни отношения в лексиката. То дава възможност за илюстриране лексикалното богатство на българските диалекти. Тематичната обособеност на *видовите названия* разкрива съществена страна от спецификата на диалектната лексика в сравнение с речниковия състав на книжовния език: «типологичното различие между лексикалното богатство на книжовния език и на диалектите се определя не от броя и употребата на думите, а от различната сегментация на екстралингвистичната реалност — производствена дейност, материална култура, обичаи и др.» (Радева 1982: 24 и сл.). Тематичните групи, свързани с всекидневието (покъщнина, храна, облекло, семейство и др.) на носителите на даден диалект, с основните дейности (земеделие, скотовъдство, професия и занаяти) и пр., обхващат лексика, неприсъща на книжовния език. Образоването и употребата на видови названия се наблюдават в лексикални групи, които се отнасят към области и дейности с важно значение за носителите на диалекта.

Богатият лексикален материал, включен в речниковите статии за признакови думи, вкл. глаголи, показва, че в диалектите са създадени названия за номинация на особености и действия, преценявани като отрицателни и неприемливи за обществото, напр. *завистлив, загубен, занесен, злюбен, к'екав, кирлив, мързелив, мършав; заг'ащвам се, заг'олвам, зад'явам, ламт'я* и др. В диалектите се употребяват специални названия за номинация на лица, които не спазват или не се съобразяват с общоприетите норми в обществото: *женк'ар, з'аплес, загубен'як, кел'еш, кавгадж'ия, клюк'ар* и др.

4.3. Производните думи, оформени според закономерностите на деривационната система на езика, вкл. на диалектите, дават представа за номинационните възможности на говорите. Например сред включените в речниковата статия названия за 'място, където се отглежда коноп' с метаформа *конопище* преобладават производни думи, образувани с продуктивния суфикс *-ник*: *гръск'елник, гръст'елник, гръст'ялник*, както и *-ак* след палатална съгласна: *гръстен'як, гръст'еняк*, наред с *кон'опнище, кон'опеница*. За означаване на 'обработваема земя' със суфикс *-ище* са образувани производни думи, мотивирани от названието на реколтата, прибрана от съответното място: *афи'онище, б'обенище, б'обище, бурч'енище, жит'янище, мам'уленище, мис'ирище, прос'енище, р'ъженище, тут'унище, ф'иенище, ф'иище*, както и *бостанл'ък, лахнал'ък, мисирл'икъ*, оформени със заета наставка и неприети в книжовната лексика. Необходимостта от тези видови названия е обусловена от характера на трудовата дейност, свързана с отглеждането на земеделските култури. Специалното означение на мястото, от което е прибрана реколтата от дадена земеделска култура, е свързано с различната следваща обработка и използване на земята.

4.4. Обособените в речникови статии хетероними дават възможност да се разкрие ролята на сравнението при избора на мотивационен мотив, при което се използват не само книжовни, но и диалектни названия. Например при израз на значението 'който е с цвят на прясна трева, млади листа на дърво', изразено

с метаформата *зелен*, се използват диалектните названия *ж'абен*, *жаб'унев*, *жаб'унков*, *жаб'ункяв*; *зейт'инков*, *зейт'иняв*, *зехт'иняв*, *зехтин'иен*, *зейтинл'иен*; *з'елков*; *л'ахнев*, *л'ахнян*; *м'аслен*; *нифт'ян*; *ореш'инен*; *п'азов*; *тр'евен*, *трев'ист*; *ш'умен* и др. Речниковата статия на прилагателното *жълт* също обхваща словообразователни диалектизми, чийто мотивационен мотив е определен въз основа на сравнение: *алт'ънен*; *лимон'ен*, *лимон'иен*; *'осенев*, *осен'яв*; *п'ачен*. Изборът на обект за сравнение свидетелства за опознаването на извънезиковата реалност и нейното отразяване в езика.

5. Идеографският принцип, приложен при лексикографската интерпретация на българската диалектна лексика, дава възможност да се разкрият различните възможности, използвани от носителите на езика и неговите диалекти за концептуализиране и вербализиране на резултатите от дотъга с извънезиковата реалност и нейното опознаване. Обединените в обща речникова статия хетероними представят от друг аспект цялостната картина на словното богатство на българския език. Изборът на номинационен мотив при словообразователните диалектизми, които не са приети в книжовния език, разкрива важни страни от етнокултурата на носителите на българския език.

«Идеографският речник на българския език», от който са публикувани първите два тома, дава възможност регистрираните данни за българската диалектна лексика да влязат в научно обращение, да бъдат достъпни и използвани при изследване на историята и съвременното състояние на българския и останалите славянски и балкански езици. Събраният и картотекиран материал, чието издаване предвижда още няколко тома, съхранява за поколенията богатството на българските диалекти, които постепенно редуцират разпространението и употребата си заедно със своите носители. Това го превръща в свидетелство за живата реч, звучала по българските земи.

ЛИТЕРАТУРА

- Байи 1961:** Балли Ш. Французская стилистика. Москва, 1961.
- БДА 1964:** Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. София, 1964.
- Динеков, Младенов 1993:** Динеков П., Младенов М.Сл. Очерк за Стойко Стойков. Библ. «Видни университетски учени». София, 1993.
- ИДРБЕ 2012:** Идеографски диалектен речник на българския език. Т. I. А–Д / Под редакцията на В. Радева. Автори: Бояджиев Т., Жобов Вл., Колев Г., Младенов М., Младенова Д., Радева В. София, 2012.
- Караулов 1976:** Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. Москва, 1976.
- Леков 1978:** Леков Ив. Моделът на обществената и вътрешносистемната обусловеност в развоя на славянската езикова група // Славянска филология. Том XV. Езикознание. Доклади и статии за VIII международен конгрес на славистите. София, 1978, 14–43.
- Морковкин 1984:** Морковкин В.В. (ред.). Лексическая основа русского языка. Комплексный учебный словарь. Москва, 1984.
- Радева 1982:** Радева В. Лексикалното богатство на българските говори. Библ. Родна реч омайна. 17. София, 1982.
- Радева 2013:** Радева В. Обшославянска лексика в българските диалекти. Славянска филология. Том 25 // Доклади за XV международен конгрес на славистите. Минск, Беларус, 2013. София, 2013, 124–132.

Радева 2016: Радева В. Тълковният речник — традиции и развойни тенденции в лексикографията // Лексикографията в началото на XXI век. Доклади от Седмата международна конференция по лексикология и лексикография. София, 2015, 55–69.

Стойков, Младенов 1969: Стойков Ст., Младенов М.Сл. Проект за «Идеографски диалектен речник на българския език» // Български език. 1969. Кн. 2, 155–170.

Dornseiff 1970: Dornseiff Fr. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Siebte, unveränderte Auflage. Berlin; New York, 1970.

Hallig, Wartburg 1963: Hallig R., Wartburg W. von. Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas. 2., neu bearb. u. erw. Aufl. Berlin, 1963.

Radewa 2015: Radewa W. Ideograficzny słownik gwar języka bułgarskiego — koncepcja i struktura // Gwary Dziś, Rocznik poświęcony dialektologii słowiańskiej. Vol. 7. Poznań, 2015, 19–28.

Zauner 1902: Zauner A. Die romanischen Namen der Körperteile. Eine onomasiologische Studie. Erlangen, 1902.